

УДК 930.85(477.82) «192/193»+78/.784(477.82) (03)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.05>

МУЗИЧНО-ПІСЕННА ТВОРЧИСТЬ ВОЛИНЯН У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК НЕВІД'ЄМНИЙ ТА САМОБУТНІЙ СКЛАДНИК ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОГО ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Понедельник Лариса,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-6677-8788

На початку ХХІ ст. набувають нової гостроти й актуальності наукові дискурси як з політичних, економічних, так і з культурних проблем розвитку волинського регіону у часи, коли Волинь разом з іншими західноукраїнськими землями в результаті укладання 18 березня 1921 р. у Ризі мирного договору, були включені до складу Польської держави. Це повною мірою стосується музично-пісенної творчості волинян, позаяк в українській історіографії цій проблематиці традиційно приділяється значно менше уваги, аніж дослідженням партійно-політичних та соціально-економічних процесів. Міжвоєнна Волинь становила поліетнічний регіон, де відбувалися активні етнокультурні контакти між представниками різних спільнот та етнічних груп – українцями, поляками, чехами, німцями, євреями, росіянами тощо. За складних суспільно-політичних умов вони розвивали своє мистецьке життя, що стало невід'ємним, самобутнім складником загальноукраїнського та європейського культурного простору. Вивчення цього феномену актуалізується і посилюється на сучасному етапі як у зв'язку з процесами глобалізації й інтеграції України у світовий культурний простір, посилення культурних зв'язків між народами, так і задля увиразнення, поглиблення уявлень про культурний розвій України в загальній історичній ретроспективі та в регіональному вимірі зокрема. У статті акцентується увага на поверненні і переосмисленні забутих, маловідомих, сфальсифікованих сторінок історії культури й імен культурних діячів, що є важливою передумовою для відновлення історичної пам'яті та формування національної самосвідомості як чинників розвитку громадянського виховання, формування політичної культури народу, розбудови громадянського суспільства й усієї національної державності України.

Ключові слова: міжвоєнний період, музично-пісенна творчість, «Просвіта», національні меншини, аматорські та професійні колективи.

Poniedielnyk Larysa. Music and song creativity of Volyn inhabitants in the 20–30s of the XXth century as an integral and original component of the all-Ukrainian and European cultural space

At the beginning of the XXI century scientific discourses on political, economic and cultural problems of development of the Volyn region at a time when Volyn together with other western Ukrainian lands as a result of the conclusion of the peace treaty on March 18, 1921 in Riga, were included in the Polish state. This fully applies to the musical and song creativity of the people of Volyn, as in Ukrainian historiography this issue is traditionally given much less attention than the study of party-political and socio-economic processes. Interwar Volynia was a polyethnic region, where active ethnocultural contacts took place between representatives of various communities and ethnic groups – Ukrainians, Poles, Czechs, Germans, Jews, Russians and others. Under difficult socio-political conditions, they developed their artistic life, which became an integral, distinctive component of the all-Ukrainian and European cultural space. The study of this phenomenon is actualized and intensified at the present stage both in connection with the processes of globalization and integration of Ukraine into the world cultural space, strengthening cultural ties between peoples, and for the sake of expression, deepening ideas about the cultural development of Ukraine in general historical retrospect and in the regional dimension in particular. The article focuses on the return and rethinking of forgotten, little-known, falsified pages of cultural history and names of cultural figures, which is an important prerequisite for restoring historical memory and forming national identity as factors in the development of civic education, political culture, civil society and of the entire national statehood of Ukraine.

Key words: interwar period, music and song creativity, "Education", national minorities, amateur and professional groups.

Розвиток музично-хорового і хореографічного мистецтва Волині за міжвоєнного періоду був представлений діяльністю аматорських і професійних колективів українців та інших національностей. За складних суспільно-політичних умов вони відіграли вагомий роль у прилученні населення краю до кращих зразків світового мистецтва та сприяли збереженню і розвитку власних етнокультурних традицій.

Вагомий внесок у культурний розвиток краю зробили аматорські культурно-мистецькі колективи. Вони були більш демократичними, аніж професійні, та виступили носіями багатотисячолітнього історичного

спадку населення «східних кресів». Їхня культурницька робота не вимагала залучення значних коштів, субсидій, спеціальних приміщень, однак стала вагомим чинником морального й національно-громадського виховання та піднесення загальнокультурного рівня населення.

Однак адміністративні органи Волинського воєводства різними шляхами перешкоджали розвитку українських та інших мистецьких осередків. На противагу їм створювалися польські та польсько-українські («мішані») мистецькі товариства. За такої ситуації культурні діячі Волинського воєводства, з-поміж яких композитори М. Тележинський, А. Річинський, С. Козицький, намагались відродити музичне та хорове мистецтво.

Відомий український композитор М. Тележинський (1886–1939), випускник Київської духовної семінарії, діяч Центральної ради, через переслідування 1919 р. переїхав на Волинь. У Володимирі він працював регентом однієї із церков і вивчав фольклор. 1922 р. вийшла його «Збірка пісень і забав для дітей». На сторінках газети «Українська нива» з'являлися його статті про творчість композиторів К. Стеценка, О. Кошиця, М. Лисенка та ін. [21, с. 3]. Обіймаючи посади диригента хору Чесно-Хресного братства в Луцьку та інспектора українських народних хорів при шкільній кураторії, діяч організував диригентські курси, розробляв статuti народних хорів. Серед творчого доробку композитора – дитяча опера «Дід Мороз», хорові обробки, цикл музичних композицій на вірші О. Олеся «Айстри». Митець видав збірники українських народних пісень та «Вечірні й ранішні відправи» тощо [25]. 1937 р. зазвучав його церковний твір «Співи на літургії св. Іоанна Златоуста», а 1939 р. М. Тележинський прийняв духовний сан. Відтак радянська влада заарештувала священника і при «спробі втечі» він був розстріляний [9, с. 307].

Попри активну політичну й громадську роботу, музичною та композиторською діяльністю займався А. Річинський. 1925 р. він уклав збірку церковних співів для сільських хорів «Всенародні співи в українській церкві». Її видання мало за мету полегшити церковне богослужіння українською мовою, «показати перевагу й красу Служби Божої рідною мовою» [1, с. 43]. Згодом композитор підготував і видав збірники «Українська відправа вечірня та рання», «Українські колядки», «Скорбна мати» (збірка пісень із богогласника). А. Річинський наголошував, що саме музика є важливим складником народного церковного культу, який відображає справжню релігійність. Це засвідчує і його книга «Проблеми української релігійної свідомості». У співпраці з М. Тележинським та вчителем семінарії З. Курдиновським він видавав й інші пісенні збірки. У своїй творчості митці проявляли патріотизм, прагнення до національного відродження. Керуючи хором Союзу українок, А. Річинський включав до його репертуару пісні лише українською мовою.

Український композитор С. Козицький (1883–1941) створив на Рівненщині три церковні та просвітянські хори, які стали активними пропагандистами народного фольклору та творів українських класиків. Їхніми здобутками були відзнаки на численних конкурсах, оглядах. Навіть до аранжування церковних молитов і обрядових пісень С. Козицький підходив з бажанням надати їм колориту волинського краю. Його творчий талант був утілений у музиці до творів Т. Шевченка, у збірках пісень весняно-літнього циклу. Справжній патріот, він слугував прикладом для молодого покоління, виховував любов до рідного народу та його національної культури [1, с. 43].

На сьогодні творчий доробок композитора С. Козицького потребує копіткого дослідження. Частина рукописних збірників згоріли під час пожежі на початку 1920-х рр., багато його творів разом із церковними архівами влада знищила у 1970-х рр. Лише окремі обробки пісень композитора збереглися в пам'яті колишніх учнів, ще декілька нотних записів колядок збережено в церкві с. Сіянци Острозького району. Збірку українських, угорських, сербських народних, а також духовних пісень земляк Є. Жигальський передав на зберігання до Острозького історико-культурного заповідника. Велику роботу щодо вивчення творчої спадщини С. Козицького проведено під час експедицій, які організували науковці Рівненщини. У віднайдених записах було виявлено партитури хорів М. Лисенка, обробки народних пісень М. Леонтовича й інших композиторів, а також твори пісенного фольклору Рівненщини, Підляшшя, Холмщини, Волині. Значну пошукову роботу провів також рівненський краєзнавець Р. Краплич [16, с. 91].

За свою діяльність С. Козицький був засуджений та ув'язнений у таборі Береза-Картузька, згодом за загадкових обставин він помер в Острозькій лікарні. Палку любов до рідного краю засвідчують рядки одного з його листів: «...Наша пісня... є найправдивіший відтінок нашої історії. Найголовніше бажання моє, щоб ми, зрозумівши всю красу нашої пісні, не захаяли її, не кидалися за чужою, котра не дасть нам того, що дає рідна...» [12].

Найбільш дієвими та масовими були просвітянські хорові, музичні секції. Осередки Луцької «Просвіти» налічували 27 хорів, 22 з них також співали в церквах. Заслуговує на увагу факт, що хористи сіл Михлин, Садів, Гірка Полонка, Воютин, Буяни, Воротнів, Жидичин, Рованці співали лише українською

мовою. На Ковельщині було засновано десять просвітянських хорів, із них п'ять – винятково україномовних [5, арк. 2].

Активною була концертна діяльність Жидичинського просвітянського хору, заснованого 1924 р. Колектив виступав з творами «Сей день, що його створив Господь» Д. Бортнянського, «Хваліте ім'я Господнє» О. Архангельського; у репертуарі були народні пісні, колядки, шедрівки. Диригент хору В. Бабиченко навчав музичної грамоти дітей і дорослих [7, арк. 4].

Одним із найкращих волинських просвітянських колективів став хор Володимирської «Просвіти», який тривалий час очолював М. Тележинський. Його виконавці поєднували церковні традиції та народний спів. У Володимирському кафедральному соборі у виконанні хористів лунали композиції А. Веделя, О. Кошиця, К. Стеценка, М. Лисенка, Д. Леонтовича, Д. Бортнянського, А. Річинського, М. Тележинського. Цей хор започаткував на Волині літургію українською мовою [25, с. 12]. Його популярність засвідчує участь у багатьох імпрезах польської громадськості. Отже, мистецтво поєднувало обидва народи, попри різні політичні світогляди й переконання.

Часто просвітянські хори виникали на базі церковних хорів. Згодом їх репертуари поповнювали світські твори й вони отримували статус просвітянських. Заслугою «Просвіти» було започаткування такого культурного явища, як академії – святкові концерти на честь відомих діячів чи історичних дат. Такі події об'єднували людей, пробуджували їхню національну свідомість.

Музичну та хорову діяльність на Волині організувало ВУО, що мало такі окремі структурні одиниці, як просвітянські хори та «Просвітянські хати». Вони виконували чітке завдання: підняти культурний рівень села й наблизити його до міста [15, с. 115]. Майже кожна «Просвітянська хата» мала народний хор, який популяризував українську класику, творчість волинських композиторів, виступав на урочистостях, супроводжував аматорські вистави. Активісти ВУО вважали українські народні хори одними з головних осередків українського відродження Волині.

Із 1928 р. пошавилася культурницька праця товариства «Рідна хата», де особливу увагу приділяли хорам, оркестрам, постановкам народних танців. Газета «Українська нива», до прикладу, повідомляла: «При «Рідній хаті» у Володимирі є читальня, український хор проводить співанки...» [18]. Щоправда, поряд з українськими піснями у виконанні цих хорів часто лунали польські твори. Так, Оженинський хор Здолбунівського повіту брав участь в академіях пам'яті Ю. Пілсудського, на яких виконував польські народні пісні «Дзись, дзись», «В бору сосна» та ін. [19].

Зростання рівня хорового мистецтва волинського краю призвело до прийняття Головною управою ВУО «Статуту просвітянських хорів». Відповідно до цього документа хор ставав «самостійною організаційною та матеріальною одиницею», яка мала свою управу, ревізійну комісію, скарбницю. Це вимагало від них високого виконавського рівня, професійної майстерності та відповідного репертуару. Найкращими колективами вважалися хор ВУО імені М. Леонтовича с. Хорохорина, хор ВУО с. Біскупиці-Шляхетські, хор ВУО імені К. Стеценка с. Воютина Луцького повіту. Останній відзначився тим, що здійснив постановку опери С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм» [20].

Традицією стало присвоєння хорам імен визначних українських композиторів. Так, колективіви с. Облапи Ковельського повіту було надано ім'я М. Леонтовича, хорові с. Годовичі того ж повіту – ім'я К. Стеценка тощо. Слухаючи пісні у їхньому виконанні, селяни «...мимоволі віддавали пошану хористам, їхньому національному почуттю та любові до рідної пісні» [22].

Активна діяльність аматорських хорових колективів вимагала запровадження відповідної системи мистецької освіти. З 1935 р. при Округових управах ВУО проводили культурно-освітні курси, де вивчали теорію і практику хорової справи. Розвитку волинської хорової культури сприяли мистецькі конкурси. Після «Конкурсу театральних гуртків в Острозі», який охопив хорові колективи Здолбунівського повіту, зорганізували такі заходи на Рівненщині, Луччині [6, арк. 7]. 1936 р. у Володимирі відбувся з'їзд диригентів аматорських хорів, на якому пролунала думка про потребу заснування на Волині української державної музичної школи [13, с. 318].

Хорове мистецтво не могло розвиватися без музичного супроводу. Уже на початку 20-х рр. ХХ ст. при товариствах «Просвіта» виникли перші струнні оркестри, інструментальні ансамблі. Згодом вони почали виступати із сольними номерами. З певних причин (відсутність традицій, нестача виконавців тощо) інструментальний склад таких колективів був нетрадиційним. Це означало поєднання струнно-смичкових інструментів із народними, коли поряд зі скрипкою звучали балалайки, мандоліни, домри. Репертуар оркестрів становили романси, марші, варіації Ф. Шуберта, Й. Штрауса, М. Глінки, Дж. Верді. Активно працювали в цьому напрямі струнні оркестри Радивилова, Ковеля, Турійська, Рожищ, Олики [26, к. 5].

Досить вдало поєднували просвітницьку діяльність з мистецькою члени Блудівської «Просвіти» Горохівського повіту брати П. та О. Годики, П. Косинський, А. Гребенюк, сестри Бондар та ін. Так,

організувавши у власному будинку бібліотеку й хату-читальню, П. Годик зумів налагодити діяльність сільського аматорського театру, вистави якого супроводжувалися українськими піснями й музичним оркестром. Проте поліція закрила цей просвітянський осередок, мотивуючи своє рішення відмовою селян у постановці п'єс польських драматургів [4].

Відомий громадський діяч, професор, викладач Дубенської гімназії отець-митрат Ю. Шумовський (1909–2004) у своїх публікаціях подає традиції та звичаї євреїв, наголошуючи на їхньому музичному колориті. Описуючи православну священницьку вечерю, він згадував: «сходились музики Йоселя на концерт та бал для гостей пароха... Широко і гостинно відчинена їдальня наповнялась гостями, а оркестра славного Йоселя вигравала якусь довгу увертюру...». З-поміж єврейських оркестрантів, які вважалися толерантними і в національному, і в релігійному аспектах, можна було почути звуки цимбалів, скрипок, контрабасів, труб, бубнів [24].

Своє хорове та оркестрове мистецтво демонстрували чехи. Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. на Волині функціонувало 107 духових оркестрів, які популяризували музику на волинських святах і фестивалях [14, с. 39]. З відомої родини українських чехів походив поет, композитор і виконавець Я. Поспішл (1921–1997) – уродженець волинського села Глинськ на Рівненщині. Любов до музики він перейняв від своїх дядьків – піаніста, композитора й педагога К. Дуди та професора Київської консерваторії та піаніста й композитора, професора музичної школи Львівського вищого музичного інституту імені М. Лисенка в Рівному О. Поспішила, автора фортепіанних творів. Музичну грамоту та гру на скрипці Я. Поспішл вивчав у двоюрідного дядька – професора Львівської консерваторії. По завершенні навчання в неповних 18 років він керував смичковим оркестром у рідному селі [10, с. 12].

Порівняно з хоровою виконавською справою, музичне виконавство розвивалося повільніше. Найактивніше себе проявили бандуристи, кобзарі, перші успіхи яких починались із сольних виступів (Д. Щербина, Г. Білогуб, К. Місевич).

1928 р. просвітянин К. Місевич (1890–1943) разом із Д. Гонтою створив у Кременці ансамбль торбаністів і бандуристів. Виступи артистів були популярними з-поміж учнівського юнацтва, селянської та робітничої публіки, представників інтелігенції. Творча доля звела його з М. Боно – випускницею Київської консерваторії за класом фортепіано та вокалу, дочкою італійського емігранта, повстанця-гарібальдійця. На той час співачка була знаною в Україні, виступала з хором К. Стеценка, обробки українських пісень для її сопрано писав сам М. Леонтович. К. Місевич власноручно виготовив для Маргарити бандуру, навчив грати на ній. Новостворений творчий дует розпочав гастрольну діяльність Волиню, під час якої пропагував українську пісню, пробуджував національну свідомість [23, с. 212]. За його прикладом М. Левицький організував у Луцькій гімназії гурток бандуристів і став ініціатором створення інструментів за власними кресленнями [17, с. 182].

Власний ансамбль бандуристок створила в Луцьку солістка Волинського українського театру Г. Білогуб, одна з перших жінок-бандуристок Західної України. Зі своєю концертною програмою колектив об'їздив усю Волинь і Полісся. Бандуристки виконували народні пісні та твори композиторів-класиків («Виклик» Б. Ємця, «Шумка» М. Завадського) [3]. У подарунок від Ф. Колесси жінка отримала збірку народних дум із написом: «Першій жінці-бандуристки». Неодноразово вона отримувала запрошення до турне Європою, Америкою, однак будучи патріоткою малої батьківщини, Ганна відмовлялася від цих пропозицій і стверджувала, що принесе більше користі саме в рідному краї. Свідченням цього є знаменита Струсівська капела, створена бандуристкою в с. Струсів на Тернопільщині, яка згодом отримала міжнародне визнання [11, с. 130].

Великим успіхом користувався квартет бандуристів, який Г. Білогуб організувала в Луцьку разом із донькою та Ю. Кох. Пізніше колектив було реорганізовано в капелу. Неодноразово музиканти брали участь у концертах, урочистих академіях, товариських сходах. Репертуар виконавців вражає різноманітністю та різножанровістю, з-поміж них – інструментальні твори «Про Байду», «Запорожець», «Ой піду я лугом, лугом», «Чом, чом не прийшов», «Колисанка» М. Левицького на слова Лесі Українки, «Колисанка» Ф. Шуберта та ін. [11, с. 174]. Завдяки виконавській майстерності Г. Білогуб на Волині утверджувалося професійне інструментальне мистецтво.

Молодий бандурист із Рівного М. Боготниця організував капелу бандуристів, за допомогою якої намагався донести до слухачів милозвучність українських народних пісень та музики («Ой Морозе, Морозенку», «Ой, видно село», «Стоїть явір над водою» на слова Г. Сковороди та ін.).

За допомогою мистецтва волиняни прагнули зберегти національні духовні багатства. Виразниками такого руху стали кобзарі, які закладали основи розвитку професійного інструменталізму з елементами місцевих фольклорних традицій. Можна стверджувати, що кобзарський рух на Волині в 1920–1930-х рр. був продовженням відповідної тенденції музичного життя в Наддніпрянській Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. Він став доказом єдності мистецьких процесів в українській культурі за міжвоєнного часу.

Волинь була представлена і професійним фортепіанним мистецтвом. У Кременці 1937 р. під час фортепіанного концерту виступала піаністка В. Михайлівська, у репертуарі якої звучали твори М. Лисенка, Л. Ревуцького, В. Барвінського, С. Людкевича, Н. Нижанківського [2]. На шпальтах часописів згадуються імена піаністок Єленковської з Ковеля та І. Ванджарук.

Окрім відомих виконавців, на сцену виходила талановита молодь. Так, учень Луцької української гімназії О. Павлов віртуозно виконував «Чардаш» В. Монті і «Поранок» Д. Джонсона [17, с. 142]. У Рівному під час Шевченківської академії виступала 13-річна піаністка Т. Скрипник із творами «Ой, глибокий колодязю», «Чи ти, милий, пилом припав», «Sonata en la mineur».

Активно працювали на теренах воєводства вокальні та інструментальні ансамблі, які організували російські емігранти. На початку 1920-х рр. у Здолбунові за ініціативи А. Павлова було створено «Ансамбль кубанських козаків». Виступ хору цього колективу супроводжував невеликий струнний оркестр. До його репертуару входили різножанрові номери: козацькі й рекрутські пісні, танцювальні лезгінка, трепак, «Боярський танець», оркестрові варіації на теми російських, українських, кавказьких та циганських романсів. Популяризації російської інструментальної музики сприяв ансамбль балалайок за керівництва С. Дубровіна, який виник наприкінці 20-х рр. ХХ ст. під патронатом Рівненського православного добродійного товариства. Поряд із російськими та українськими народними піснями, музиканти виконували пісенні твори в перекладах («Куяв'як» Г. Венявського, «В церкві» П. Чайковського, «Молитва» В. Александрова тощо). Подібний колектив під орудою К. Дякова-Ставицького працював у Здолбунові. Розмаїття волинської музичної інструменталістики доповнював Волинський оркестр мандоліністів.

Доволі високим був професійний рівень камерно-вокального музикування. З-поміж його виконавців стало відоме прізвище уродженця Рівненського повіту, учителя й кантора Рожища В. Евальда (1906–1988). Особливо популярними серед слухачів стали пісні, написані на слова волинських поетів, у тому числі поезії волинського поета Г. Тичковського (обоє німецького походження).

Незважаючи на те, що розвиток музичного, хорового мистецтва на волинських теренах відбувся у складний для краян час, він сприяв формуванню професійної культури, збереженню культурно-історичних традицій, популяризації фольклору. Усе це стало невід'ємним, самобутнім складником загальноукраїнського та європейського культурного простору.

Література:

1. Альошина О. Арсен Річинський і українське православ'я : наук. зб. Міжнар. Річин. читань. Тернопіль : РВВ Галиц. ін-тут ім. В. Чорновола, 2008. С. 41–44.
2. *Волинське слово*. 1937. 18 берез.
3. *Волинське слово*. 1937. 31 жовт.
4. Годік Емілія Панасівна. Свідчення. Записано зі слів мешканки м. Нововолинська Волинської області, 1930 р. н. Записано 5. 02. 2014 р.
5. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл). Ф. 36. Оп. 13 а. Спр. 767. Арк. 2, 4–6, 23–28.
6. Держархів Волинської обл. Ф. 36. Оп. 13 а. Спр. 976. Арк. 7.
7. Держархів Волинської обл. Ф. 54. Оп. 1 а. Спр. 423. Арк..
8. Державний архів Рівненської області. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 410. Арк. 7–10.
9. Добровичська В. Інтелекція у культурному житті Волині (1921–1939 рр.) : наук. зб. Житомир, 2004. Вип. 31. С. 306–311.
10. Дрбал А. Ян Поспішил – чеський поет, музикант і фольклорист з Волині (до 10-ї річниці з дня смерті). Прага : Пороги, 2004. № 3.
11. Жеплинський Б. Кобзарськими стежинами. Львів, 2002. 278 с.
12. Камінська-Юрчук О. Лист з минулого. *Волинь*. 1993. 29 січ. С. 3.
13. Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк : Надстир'я, 2001. 420 с.
14. Пацула Й. Волинські чехи: погляд в історію. *Україна і слов'янський світ: історія і сучасність* : наук. зб. Рівне, 2001. С. 35–47.
15. Сивіцький М. Записки сірого воляняка. Львів, 1996. 189 с.
16. Столярчук Б. Невідомі сторінки фольклориста Сергія Козицького. *Наук. записки Тернопільського державного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка*. Тернопіль, 2002.
17. Українська гімназія в Луцьку. Спогади. Луцьк : MEDIA, 1998. 219 с.
18. *Українська нива*. 1933. 25 лют. С. 3.
19. *Українська нива*. 1933. 29 берез. С. 2.
20. *Українська нива*. 1934. 27 лип. С. 2.
21. *Українська нива*. Луцьк. 1933. 30 листоп. С. 3.
22. *Українська Нива*. 1936. 17 груд. С. 3.
23. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. Кременець : Папірус, 1999. 318 с.
24. Шумовський Ю. Зруйноване гніздо, чи історія однієї священницької родини на Волині. Т. 1 : спогади. США : Саванна, 1994.
25. Telezynskij M. Panachida. Cerkowni spiwy na miszanyj chor. Łuck-Warszawa : Tow. im. Petra Mohyły, 1937. 24 s.
26. Wojewodzki Archiwum Panstwowe v Lublinie. Zespoł 22. Syg. 524. k. 5.